

T.ü.f.d., dos. Kərimzadə Pərvin
Gəncə Dövlət Universiteti

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İLK MƏRKƏZİ GƏNCƏDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT.

Açar sözlər: Gəncə, milli hərəkat, ziyalılar, köçürülmə, imperiya, siyasət
Keywords: Ganja, national movement, intelligents, resettlement, empire, politics
Ключевые слова: Гянджа, национальное движение, интеллигенция, переселение, империя, политика

XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycanda milli və milli-azadlıq hərəkatının meydana gəlməsi ilə əlamətdar olmuşdu; bu hərəkatın mərkəzlərindən biri kimi, heç şübhəsiz, Gəncə çıxış edirdi. Öbrəzi desək, əgər Bakı təşəkkül tapmaqda olan milli hərəkatın maddi və maliyyə mərkəzi idisə, Gəncə onun qəlb və ruhu idi, mənəvi mərkəzi idi. Məhz Gəncədə milli oyanış özünün xalis formalarını kəsb etmiş, gələcək cümhuriyyət xadimlərinin böyük bir qismi məhz Gəncə mühitində yetişmiş, bir siyasətçi və ictimai fəal kimi burada püxtələşmişdi. Ümumiyyətlə, Gəncənin Azərbaycan xalqının milli oyanışında yeri və önəmi xüsusi idi. Bu özünəməxsusluq bütöv diyarın sənaye mərkəzi olan və bu səbəbdən təcridən kosmopolit cizgilər əldə edən Bakı ilə müqayisədə Gəncənin etnokonfessional cəhətdən daha yekincis olması – bir növ öz milli simasını, milli kimliyini daha bariz qoruyub saxlaması digər amillərlə yanaşı, burada yüksək silkdən çıxmış, çar Rusiyası və Avropa tədris ocaqlarında gözəl təhsil almış, milli zəminə daha çox bağlanmış xüsusi ziyalı zümrəsinin mövcudluğu ilə izah oluna bilər. Bəli, milli mətbuat Bakıda işıq üzü görür, inkişaf edirdi, elə milli teatr və musiqi də əhəmiyyətli dərəcədə Bakı mədəni mühitində pərvəriş tapırdı. Lakin Gəncə milli hərəkatın əməl müstəvisində, praktiki fəaliyyətdə təzahür və təcəssümünü təmsil edən ön cərgəsi, avanqardı idi. Müxtəlif sosial sinif və silklərdən çıxmış bəkililərdən fərqli olaraq, daha çox adlı-sanlı bəy-xan nəsilərinin övladları olan Gəncə ziyalıları mütəmadi qarşudurma şəraitində bulunan əməl adamları kimi şöhrət qazanmışdılar. Dövrü qəzet və jurnallarda daim dərc olunmasalar da, onlar istər digər etnik toplusla rəqabət meydanında, istərsə də hakimiyyət strukturları ilə qarşılıqlı təsir müstəvisində praktiki ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdular. Gəncənin fəal ziyalılarının dünyagörüşünə Əhməd bəy Ağayevin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qaradaşlarının, Əli bəy Hüseynzadənin və digərlərinin məqalələrində daim ələ alınan və Rusiya imperiyasının müsəlman toplusunun ictimai-siyasi və mədəni həyatının müxtəlif tərəflərinə toxunan əzəri mühakimələr əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdi.

Çarizmin uzağı görməyən siyasəti, üstəlik də 1904-cü ildə Rusiyanı son dərəcə qeyri-populyar olan rus-yapon müharibəsinə sürükləməsi cəmiyyətin bütün təbəqələrində çalxalanmanın artmasına gətirib çıxardı ki, bu da 1905-ci ildə sosial partlayışla yekunlaşdı. Gəncənin görkəmli ictimai xadimlərindən olan Nağı Şeyxzamanlının xatirələrində deyilirdi ki, onlar, yəni Gəncə müsəlmanları rus-yapon savaşında Rusiyanın məğlubiyyətini cani-qəlbdən arzulayırdılar. Bu zaman o, belə bir nifritin hələ 1804-cü ildə Gəncənin ruslar tərəfindən işğalından və Cavad xanın qəhrəmancasına həlak olmasından bəri xalqın qəlbində və hafizəsində qövr edən tarixi yaddaşdan qaynaqlandığını vurğulayırdı: “Rusların Gəncə və Azərbaycan xalqına göstərdikləri vəhşilik və qəddarlıq unudulmamaq qədər ağırdır... Tanrının yardımını ələ yaponlar rusları həm quruda, həm də dənizdə məğlubiyətə uğradırlar. Rusların bu müharibədəki məğlubiyyəti imperiyanın mərkəzini sarsıtdı. Bütün sosialist partiyalar rus çar üsul-idarəsinə, qarşı xalqı üsyana qaldırdılar. Qeyri-ruslar, yəni məhkum millətlər imperiyanın əsarətindən xilas olmağa çalışdılar”. [1; s.11]

Nağı Şeyxzamanlının uzaq gənclik hafizəsində həkk olunmuş və Gəncə Azərbaycan ziyalı-əsilzadə zümrəsinin bəlli əhval-ruhiyyəsini əks etdirən bu xatirələr digər gəncəli ictimai xadim Adil xan Ziyadxanovun 1904-cü ilin yanvarın 3-də Gəncənin Rusiya imperiyası tərəfindən istilasının 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə söylədiyi nitqin müddəaları ilə səsəlirdi. Həmin tədbirdə imperatorun ünvanına tərifi dolu nitqlə çıxış edən Yelisavetpol qubernatoru Lutsau bəyan etmişdi ki, son yüz il ərzində Gəncə əhalisi “rus imperatorlarının taclarının kölgəsi altında dinc inkişaf etmişdir.

Həyat və əmlakının mühafizəsi, humanist qanunlar, geniş özünüidare - yerli əhalinin məhrum olmadığı xoşniyyətli əməllər budur". [2; s.4] A. Ziyadxanovun cavab nitqi Gəncə aristokratiyasının həm işğal faktına, həm də rus hakimiyyətinə yetərincə mülayim münasibətini göstərməyə çağırılsa da, gizli qınaq da ehtiva edirdi. O, etiraf edirdi ki, "bizim babalarımız artıq rus ordusunun sıralarında qan tökükdülər" (səhbət Gəncənin işğalından sonra Ziyadogulları nəslinin rus hakimiyyətinə qəbul etməsindən və artıq əsilzadə silkinin nümayəndəsi kimi Rusiyaya xidmətindən gedir - P.K.). Lakin eyni zamanda o, bunu da vurğulamağı da unutmurdu ki, "yüz il bundan qabaq elə bu gün, bu yerdə mənim əcdadım Cavad xan Gəncə qalasını müdafiəsi zamanı içdikləri anda sadıq qalan sizin əcdadlarımızla birlikdə əlində silah həlak olmuşdu". [3; s.4] Gəncənin istilasını tarixi nöqteyi nazarla Cavad xanın nəvə-nəticələrinin, eləcə də bütünlükdə gəncəlilərin hafizəsinə qanlı səhifələrlə yazılaraq, onların üsyankar əxlaqına, əzmkar təbiətinə güclü təsir göstərmişdi.

1905-ci il təkcə qaz Rusiyasının dcyil, onun tərkibində olan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların ictimai-siyasi həyatında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Bir tərəfdən ümumimperiya miqyaslı və səciyyəli inqilabi hadisələr, digər tərəfdən isə siyasi proseslərə kifayət güclü etnik münəqişə çaları verən erməni-azərbaycanlı toqquşmaları həm azərbaycanlıların milli mənlilik şüurunun formalaşmasına, həm də onunla bağlı milli hərəkatın vüsət almasına özünün dərin izini buraxdı. Faktiki olaraq qeyd olunan hadisələr milli kimlik məsələsinin daha qabarıq ortaya çıxmasına şərait yaratdı.

Kütlələrin inqilabi çıxışları 1905-ci ilin oktyabrın 17-də məlum çar manifestinin dərci ilə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Bu hadisə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin öz vətəndaş və siyasi hüquqlarını şüurlu surətdə dərk etməsi, həm sosial, həm də milli maraqların müdafiəsinə qalxması üçün güclü təkan rolunu oynadı.

Qeyd edərdik ki, manifestlə bağlı xəbər Gəncədə ictimai fəallığı son dərəcə yüksəltmişdi. Artıq oktyabrın 20-si səhər erkən səhərin hər yerindən fəhlələr, qulluqçular və tələbələr axışaraq, şəhər bağında toplaşdılar. Həmin gün izdiham yürüş keçirmiş, çarizm əleyhinə şüarlar səsləndirmişdi. Yürüş və mitinqlər sonrakı günlərdə də davam etmişdi. [5; s.50-53] Lakin oktyabrın sonlarından etibarən hökumətin repressiyalara əl atması, altıdan-altıdan etnik münəqişə üçün zəmin hazırlaması, habelə azərbaycanlı əhali arasında mürtəcə dairələrin monarxist yönümlü təbliğatı Gəncədə inqilabi hərəkatın zəifləməsi ilə nəticələndi. Vəziyyət həmçinin onunla mürəkkəbləşirdi ki, Gəncə və ətraf bölgədə artıq yetərincə strukturlaşmış erməni millətçi hərəkatı mövcud idi; bu hərəkat siyasi azadlıqlar və hüquqlar uğrunda ümumvətəndaş mübarizəsinin tezliklə etnik münəqişə ilə əvəzlənməsində böyük rol oynadı.

Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrində kütləvi qırğın xarakteri almış millətlər arası toqquşmalar müayyən dərəcədə Azərbaycan cəmiyyətini konsolidasiya edirdi, belə ki o (cəmiyyət) yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni bəndaları tərəfindən fiziki məhv olma ehtimalını real surətdə dərk edirdi.

Hələ XX əsrin əvvəllərində, Bakı Quberniyası jandarma idarəsinin rəisinin 1900-cü ilə dair hesabatında Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin öz durumundan narazılığı belə ifadə olunurdu: "Son zamanlar tatarlar (azərbaycanlılar - P.K.) arasında ruslara aid olan hər şeyə etimadın qırıldığı sezilməkdədir ki, əvvəllər bu cür hallar müşahidə olunmazdı. Belə bir vəziyyətin səbəbi aşağıdakılardır: inzibati idarəçiliyin əhaliyə yaxın duran aşağı rütbəli məmurları öz hüquqlarından həddən ziyadə geniş istifadə edirlər, bu zaman onlar müsəlmanlara vəhşi insanlar kimi baxır; ədalətsizliklərə yol verir və bununla da rus hakimiyyətinin nüfuzunu sarsıdırılar;... müsəlmanlar arasında müxtəlif gücəzlər və müavinətlərlə rus məskənlərinin təşviq olunması; müsəlman ruhaniliyinin müsəlmanların nüfuz və etibarını qaldırmaq və əksinə, müsəlmanların gözündə rus hökumətinin hörmətini aşağı salmaq məqsədilə ruslara mənsub şeylərə qarşı moizə etməsi". [6; s.177] Gəncənin tanınmış ictimai xadimi X. Xasmməədov da millətlər arası gərginliyin səbəblərini hakimiyyətin yerlərdə müvafiq sosial-siyasi tədbirlərlə təmin etmədiyi miqrasiya proseslərinin nəticələrində görürdü. O, göstərirdi ki, məskənlər - koloniyalar salınmağa rəsmən icazə verildiyi 1898-ci ildən etibarən son üç il ərzində Cənubi Qafqazın (Zaqafqaziyanın) rus əhalisi 10 min nəfər, yəni 36% artmışdır. Diyar əhalisinin xristianlara və qeyri-xristianlara bölünməsi nəticəsində yerli əhalinin ruslara aid olan hər şeyə ədavəti artmışdı. Müsəlmanların vəziyyəti təhsil sahəsində, yerli idarəetmədə, özəl praktikada, vəkilikdə, ruhani sahəsində iştirakda xüsusən pisləşmişdi. [7; s.]

Çarizmin köçürmə siyasəti minlərlə müsəlmanın öz yurdlarını, el-obalarını tərk edib getmələrində mühüm rol oynadı, belə ki, gəlmə xristianların yerləşdirilməsi yerli əhalinin torpaq hüququnu hər vəchlə pozurdu. Dağlıq yerlərdə dağlıqlar arasında süni şəkildə hüquqi problemlər, mübahisəli durumlar, məhkəmə prosesləri yaradırdılar ki, daha sonra bu mübahisələrdən dağlarda torpaq mülkiyyətinin yoxluğunun sübutu kimi istifadə etsinlər. [8] Narazılıq meydana çıxanda isə məmurlar "Xoşunuza gəlmirsə, Türkiyəmizə köçüb gedə bilərsiniz" ruhunda cavab verirdilər. [9;] Elə bir çoxu da bu cür edirdi. Nümunə kimi 1899-cu ildə Yelisavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında baş verənləri gətirə bilərik. O vaxt köçkünlərin nəfəsinə yerli müsəlmanlardan 3300 desyatın torpaq müsadirə olunmuşdu. Bunun nəticəsində torpağını itirmiş müsəlman əhalinin mühüm qismi Osmanlı imperiyasına köç etmək məcburiyyətində qalmışdı. [10; s.433-434]

Ümumən regionda müsəlman əhalinin azaldılması və müvafiq olaraq xristian elementin artırılması üçün ilk növbədə ermənilərdən istifadə olunurdu. Hələ 1801-ci il 12 sentyabr tarixində imperator I Aleksandr Gürcüstanda rus qoşunlarının baş komandanı, general-leytenant Knorriñin adına reskriptlə ona buyururdu: "Erməni millətini hər vəchlə əzizləməklə xüsusi nəzarətin altında özünüzdə doğru çəkməyi sizə həvalə edirik. Bu sayaq üsul, həmən qəbilənin (ermənilərin - P.K.) Gürcüstanla həmcivar yerlərdə çoxluğu üzündən xalqın qüvvələrinin çoxaldılmasının və bununla bəhəm xristianların üstünlüyünün təsbitinin etibarlı üsullarından biridir". [11; s.230-232]

XIX əsrin birinci rübündə rus-İran və rus-türk müharibələrinin başa çatmasından sonra nəhəng sayda erməninin tarixi Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi yerli azərbaycanlı əhalinin narazılığını daha da gücləndirdi. Mərhələlərlə həyata keçirilən köçürülmələr nəticəsində nöqteyi nazarla, həmçinin kənd yerlərində, dağlıq bölgələrdə ermənilərin sayı kəskin şəkildə artdı. Bütövlükdə 1830-cu ilə doğru təkcə Osmanlı imperiyasından Şimali Azərbaycana 14044 ailə köçürülmüşdü. Qacar İranın köçürülmüş ermənilərlə birlikdə bu rəqəm 21010 ailəyədək artır. [12]

Ermənilər Qafqazın sosial-iqtisadi həyatında öz yerlərini tutmuşdular. Əsasən əkinçi və maldarlıqla məşğul olan türk-müsəlman əhali həmin yerli mütəbər və əsl qafqazlıya layiq hesab etmirdilər. Bu, sələmçilik, ticarət, müayyən sənətkarlıq peşələri, ev və yerləşlərin icarəyə verilməsi və s. bu kimi məşğuliyyət növləri idi. Bunlar ənənəvi Qafqaz cəmiyyətində xidmət sahələrinə əlavə idi ki, onlar çətin keçinməklə olurdu. Lakin bu sahə get-gedə daha da artmağa başladı, kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə ticarət və sahibkarlıq hakim mövqə tutdu, öz müstəsənliyi səvdasına düşən və ictimai-siyasi həyatda ağılağa iddia edən ermənilərin də izzət-nəfəsləri müvafiq olaraq artmağa başladı. Ermənilərin dominant xalqla - ruslar ilə dini-ruhani yaxınlığı onlara Rusiya imperiyası tərkibində qeyri-xristian xalqlarla müqayisədə bir sıra imtiyazlar əldə etməyə imkan verirdi. Məsələn, ermənilər və gürcülər müsəlmanlardan fərqli olaraq Cənubi Qafqazın bir çox idarəetmə qurumlarında ən ali mənsəblərdə təmsil olunurdular. Yelisavetpol quberniyasının hökumət müəssisələrində məmurlar kontingentinin xeyli hissəsini ermənilər təşkil edirdilər. [13] Ermənilərdən Osmanlı Türkiyəsinə qarşı alət kimi istifadə edən çar Rusiyası ermənilərin mifik Qərbi Ermənistan ərazisində, yəni Şərqi Anadoluda öz dövlətlərini yaratmaq haqqında ideyalarını təşviq edirdilər.

Hələ 1830-1831-ci illərdə senator Meçnikov özünün Cənubi Qafqazın idarəçilik sisteminin yenidən təşkilinə və diyarın kolonizasiyasına dair layihəsində qeyd edirdi ki, erməni keşişləri "papa-nın öz ruhani mülklərində hökmranlığına bənzər, patriarxın hakimi-mütləq olduğu erməni çarlığının bərpası haqqında" xəyal edirlər. [14; s.203] Bu İddé fixe ermənilərin milli mənlilik şüurunun artmasında mühüm rol oynamaqla, eyni zamanda gələcəkdə həm onların özləri üçün, həm də qonşu xalqlar üçün sayafəlməz bələlərin mənbəyi oldu. Lakin zaman ötdükcə Rusiyanın köməyi ilə qurtuluşa olan ümidlərində xəyal qırılıqlına uğrayan "ermənilər müstəqil olaraq qurtulma haqqında xəyal qurmağa başladılar, bu zaman gələcək qurtuluşu hazırlanması üçün dayaq məntəqəsi kimi rus ərazisini (Cənubi Qafqazı - P.K.) seçdilər. Bu ideya ilə aludəçiliyə və başlıca olaraq ruhanilərin və kilsə məktəbləri müəllimlərinin köməyi ilə onun məktəblərdə təbliğinə başlanıldı". [15]

Yeri gəlmişkən, qeyd edərdik ki, rus hakimiyyətinin ermənilərə münasibətdə dəyişiklik təxminən XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən nəzərə çarpır. Belə bir dəyişiklik sosial-iqtisadi və siyasi amillərlə şərtlənmişdi. Əvvəla, rus kapitalının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsi və ciddi məqsədlər güdməsi şəraitində artıq yetərincə sərbəst və güclü erməni burjuaziyasının müstəqil fəaliyyəti yuxarılarda narazılıq doğururdu. İkincisi, III Aleksandrın taxta oturmasından sonra bütün

imperiyada baş qaldıran irtica “özge millətlərə” qarşı məhdudlaşdırıcı siyasətini gücləndirir. 1905-ci ildə Qafqaz canişini İ.İ. Voronov-Daşkovun Dəftərxanasının müdiri olan N.L. Peterson qrafa məruzəsində sözügedən dəyişikliyi belə açıqlayırdı: “Yerlilərin ruslaşdırılması yeni Qafqaz administrasiyasının ən ilkin vəzifəsi, məktəb isə ən yaxşı alət kimi tanındı”.[16] Təbii ki, Cənubi Qafqazda yerli etnik millətçiliklərlə, yaxud da onların potensial təzahürləri ilə mübarizənin ön plana çıxdığı belə bir məqamda yetərinə əl-qol açmış və dərin kök buraxmış erməni millətçiliyi rus hakimiyyəti tərəfindən daha təhlükəli siyasi fenomen kimi qəbul edilməyə başlandı. Bu isə ən azından yeni geosiyasi hədəflər ortaya çıxanadək erməni millətçiliyinə qarşı daha sərt yanaşmanı labüd edirdi.

Erməni millətçi ideologiyası millətin inkişafı məsələsinə ilk növbədə ərazinin və siyasi düzənin müəyyənləşdirilməsi süzgəcindən baxırdı. Buna əks olaraq XX əsrin əvvəllərində yenidən pərvəriş tapmaqda olan Azərbaycan millətçiliyinin ideoloji karkasını yaratmaqda olan ziyalılar milli inkişafın başlıca aləti kimi mədəni-maarif fəaliyyətini görürdülər. Yəni erməni millətçiliyi əzəldən parlaq şəkildə özünü büruzə verən siyasi məqsədyönlülüylə fərqlənirdi; onun üçün hətta maarifçi fəaliyyət belə başlıca məqsədə çatmağın – Osmanlı imperiyası ərazilərində və Şimali Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmağın vasitələrindən biri kimi qavranılırdı. Elə XIX əsrin sonlarında yaradılmış və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz ərazilərində coşqun fəallıq nümayiş etdirən erməni millətçi “Daşnaksutyun” və “Hıçak” partiyalarının da fəaliyyəti məhz bu məqsədə həsr olunmuşdu.

Erməni milli, daha doğrusu millətçi partiyaları müasir Azərbaycan Respublikası hüduqları daxilində XIX əsrin sonundan, yəni bədnam “erməni məsələsinin” çözümlü məqsədi (o, dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaqdan ibarət idi) ilə xaricdə yarandıqdan sonra az müddət sonra meydana çıxmış və fəaliyyətə başlamışdır.

“Hıçakın” Yelisavetpol (Gəncə) şöbəsi 1902-ci ildə yarandı. [17]Növbəti, yəni 1903-cü ildə “Hayqestan komitəsi” * adı altında “Daşnaksutyun” partiyasının Yelisavetpol komitəsi təşkil olundu. Komitənin başında arximandrit Benik və hərbi həkim M. Baylərov dururdu. [18; s.215]Keçmiş hıçakçı Xoren Kirakosovun məlumatlarına əsasən, artıq 1901-ci ildə Gəncə şəhər məktəbinə erməni şagirdlər daşnak “Droşak” jurnalını və qadağan edilmiş millətçi kitablar gətirirdilər.[19]

Daşnakların “özünümüdafiə dövrü” adlandırıldıqları 1903-1905-ci illər bu partiyanın rus hakimiyyət dairələrinə qarşı fəal hücumu və terrora keçidi ilə fərqlənirdi. Bəlli olduğu kimi, 1903-cü il iyunun 12-də çar hökuməti erməni kilsəsinin əmlakının dövlətin mülkiyyətinə keçməsi, yəni müsadirəsi haqqında qanun dərc etdi. Bu qanun Cənubi Qafqazda növbəti erməni terror dalğasının qalxmasına rəvac verdi. Qafqazda mülki hissənin baş rəisi podpolkovnik Y. Malamanın qraf İ.İ. Voronov-Daşkova təliqəsində bu durum belə təsvir olunurdu: “Qafqazda dövlət düzəni üçün burada illər öncə mövcud olan erməni inqilabi hərəkatı da eyni təhlükə doğurur. Bu hərəkat bizim hüduqlarımız daxilinə sızmış on minlərlə torpaqsız, evsiz, türk hökuməti ilə daimi mübarizəyə alışmış qaçqın ermənilər arasında münbət zəmin və 1903-cü il 12 iyun qanunundan narazı qalan erməni ruhaniləri vasitəsilə təbliğat üçün əlverişli vasitə tapdı. Bu qanunun dərci ilə ondan narazılıq ilk öncə kilsə əmlakının hökumət məmurlarının sərəncamına verilməsi zamanı erməni əhalisinin əldə silah açıq müqavimətində ifadə olunurdu, hal-hazırda isə o öz ifadəsini diyarda rus hakimiyyətini məhv etmək məqsədi güdən gizli inqilabi təbliğatda tapır”.[20] 1903-cü ildə kütləvi çıxış faktları Yelisavetpolda, Tiflisdə, Qarsda, Şuşada qeydə alınmışdı. Gəncədə erməni iğtişaşları 1903-cü ilin avqustun 29-da baş vermişdi. Həmin gün şəhərin kənarında yerləşən kilsənin zəngləri erməni qüvvələrinə çıxış etmək üçün siqnal oldu. Kilsəyə toplaşmış kütləni dağıdarkən qoşunlar atəş açmış, nəticədə 7 nəfər öldürülmüş, 27 nəfər yaralanmışdı.[21] Tiflis Mühafizə Şöbəsinin rəisinin Polis Departamentinin direktoruna həmin vaxtlarda göndərdiyi rapordən bəlli olur ki, Gəncədə Levon Petrosyans (yaxud Poqosyans) adı bir fotoqraf ermənilər arasında hökumət əleyhinə təşviqat aparır, əhalini əldə silah mübarizəyə çağırırdı. Məlumatda həmçinin ermənilərin yaşadığı digər Qafqaz şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də daşnak təbliğatının geniş miqyas aldığı qeyd olunurdu.[22]

Tiflis Mühafizə Şöbəsinin rəisinin Polis Departamentinin direktoruna 1904-cü il 24 oktyabr tarixli məxfi məlumatında daşnak partiyasının Mərkəzi Komitələrinin Rusiyada fəaliyyət göstərdiyi 5 şəhər sırasında Gəncənin də adı çəkilir. Həmin bu komitələr kifayət qədər fəaliyyət sərbəstliyindən istifadə edir, lakin öz addımlarını digər komitələrlə uzlaşdırırdı.

Təxminən həmin vaxtlar daşnaklar partiyanın uzağa gedən məqsədləri üçün pul və silah yığımağa başlayırdılar. Bu yığım lotereya oynamaqdan, xeyriyyə gecələri təşkilindən tutmuş bankirlərdən və erməni burjuaziyasından iri miqyaslı hədə ilə pul qəsb etmələrə dək müxtəlif üsullarla həyata keçirilirdi. Bu işdə, artıq yuxarıda gətirilmiş podpolkovnik Y. Malamanın təliqəsində də deyildiyi kimi, Cənubi Qafqaza köçmüş Osmanlı Türkiyəsi erməniləri xüsusən fərqləndirdilər. Hətta ermənilərə xüsusi rəğbət bəsləyən Qafqaz canişini qraf İ.İ. Voronov-Daşkovun baş nazir P.A. Stolpinə raportunda qeyd edilirdi ki, “Türkiyədən olan 75 min qaçqını Zaqafqaziya şəhərlərinə aid edən 1901-ci il qanunu məşum oldu. 75 min əmlakdan, ailədən məhrum, heç bir sənət bilməyən və yalnız bıçaqdan istifadə etməyi bacaran evsiz-əşksiz sərsəri Zaqafqaziyağa soxuşduruldu. Bu qaçqınların yarısını gənc, Türkiyədə vətəndaş müharibəsində bərkə-boşa çıxmış və öz aralarında “Daşnaksutyun” ilə sıx pərçimlənmiş başkasənlər təşkil edirdi... Onların Rusiya hüduqları daxilinə keçidindən rus təbəəliyinə yazılmalarından heç bir il keçməmişdi ki, bütün şəhər erməni əhalisi, daha sonra isə həmçinin kond əhalisi “Daşnaksutyun” təsiri altına düşməyə başladı; sönuncusu çar Rusiyası ərazisinə xaricdən gəlmiş bu qüvvədən yararlanmağa çalışırdı. Daha sonra 1903-cü ildə kilsə əmlakının alınması da bu güclənməyə təkən verdi. Elə bir qurban, fədakarlıq yox idi ki, erməni üçün ağır sayılsın, və erməniləri birləşdirmiş “Daşnaksutyun” kassasına pul sel kimi axırdı. Həyasız və açıq terror əhalini də vahiməyə salmışdı”.

Bələliklə, etnik münəqişə ərəfəsində Gəncə quberniyasında, o cümlədən Gəncədə etnik gərginlik artan xətt üzrə yüksəlirdi. Bu gərginliyi qavrayan Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən Gəncə xadimləri sonrakı fəaliyyətlərini həm yeni təşkilati əsaslarının qurulması üzərinə keçirdilər, həm də azərbaycanlı əhalinin ictimai şüurun zəruri məzmunu və forma verəcək yeni təbliğat üsullarının axtarışına yönəldildilər.

Ədəbiyyat

1. Nağı Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədaliləri. - Bakı, 2007, s.11
2. Каспий, 1904, 6 января, №4, с.4
3. Там же.
4. Гусейнов Р. Очерки революционного движения в Азербайджане. Выпуск 1-й. Революция 1905-07 гг. Баку: Кооперативное Издательство при БК АКП (б) «Бакинский рабочий», 1926, с. 50-53
5. ARDTA, f. 524, s. 1, iş 11, v. 7
6. Циунчук Р.А. Развитие политической жизни мусульманских народов Российской империи и деятельность мусульманской фракции в Государственной Думе России 1906-1917 гг. – ст. в кн. Имперский строй России в региональном измерении (XIX- начале XX века). – М., МОНФ, 1997, с.177 (с. 176-223)
7. Каспий 1905, 25 июня, №139
8. Каспий 1905, 9 июля, №147
9. Там же.
10. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссии (АКАК). Том 1. Тифлис, 1866. С. 433-434.
11. Колониальная политика русского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Часть I. Феодалные отношения и колониальный режим. 1827-1843 гг. М.- Л., 1936. С.230-232.
12. АРПІSSA, f. 276, s.8, iş 259, v. 96-97 арка.
13. АРПІSSA, f. 456, s. 10, iş 137, v. 15
14. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку.- ЭЛМ, 1997, с.203
15. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации), ф.102, ДПОО, 1898, д.11, т.1, л.Б, л.98
16. АРПІSSA, f. 268, s.23, iş 373, v. 4
17. АРПІSSA, f. 276, s.8, iş 122, v. 4
18. Багирова И.С. Указ.соч., с.215

* Komitələrinin fəaliyyət göstərdiyi bütün şəhərlərə konspirativ adlar verən daşnaklar Gəncəni “Hayqestan” adlandırdılar.

19. ARPIİSSA, f. 276, s.8, iş 79, v. 17, 18
20. ARPIİSSA, f. 276, s.8, iş 60, v. 17
21. ARPIİSSA, f. 276, s.8, iş 61, v.43-44
22. ARPIİSSA, f.276, s.8, iş 265, v. 12

THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN GANJA IN 1900-1905

Summary

The early 20th century was significant in terms of the development of national and national-liberation movement in Azerbaijan. Undoubtedly, the city of Ganja was performing as one of the centers of the movement. The national awakening contained many of its elements in Ganja, the majority of the future sovereignty leaders grew and developed as politicians and public figures in here. In general, the role and importance of Ganja in national awakening of Azerbaijan were special. Baku was the material and financial center of the growing national movement, whereas Ganja was its soul and spiritual center.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГЯНДЖЕ В 1900-1905 ГОДАХ

Резюме

Начало XX века характеризуется зарождением в Азербайджане национального и национально-освободительного движения. Центром национального движения, безусловно, являлась Гянджа. Национальное пробуждение в Гяндже было характерным для общественно-политической ситуации начала XX века. Большая часть политиков и общественных деятелей периода АДР формировалась именно в Гяндже. Если Баку являлся материальным и финансовым центром национального движения, Гянджа была нравственным и моральным центром.